

2. Παλαιοχριστιανική εποχή

2.1. Προκωνσταντίνηια περίοδος

Γενικά

Η χριστιανική τέχνη λειτουργεί κάτω από την σκέπη του χριστιανισμού. Θεωρείται ως ένα σύνολο που προέρχεται από το άθροισμα πολλών επί μέρους μονάδων με διαφορετικό, εν μέρει, περιεχόμενο το οποίο καθορίζεται από τους διάφορους λαούς που έχουν ασπασθεί την πίστη και έχουν συμβάλει στη διαμόρφωσή της με τις καλλιτεχνικές τους παραδόσεις. Θα προσπαθήσουμε να πλησιάσουμε την παλαιοχριστιανική τέχνη υποδιαιρώντας την σε διάφορα κεφάλαια αλλά χωρίς να δώσουμε σημαντικό βάρος σ' αυτές στις τεχνητές τομές. Για να συλλάβουμε το περιεχόμενο της πρώιμης χριστιανικής τέχνης πρέπει να την δούμε ως τέχνη κοινή και για την Ανατολή και τη Δύση.

Όταν κατά τον 4^ο αι. με το Έδικτο του Μεδιολάνου (313) δόθηκε το δικαίωμα στους χριστιανούς να λατρεύουν ελεύθερα το Θεό τους, αρχίζουν να χιτίζονται λατρευτικοί χώροι κατάλληλοι για το σκοπό αυτό. Την ανοχή διαδέχτηκε η φανερή υποστήριξη που κατέστησε τη χριστιανική θρησκεία επίσημη θρησκεία του κράτους (391). Ο Χριστιανισμός είχε εξέλθει νικητής από τους διωγμούς των αρχών του 4^{ου} αι. Η θρησκευτική ειρήνευση έκλεισε μία δύσκολη περίοδο με πολλούς μάρτυρες, με ιδιωτικούς, οικιακούς, αρχικά, ναούς και με πολλά σύμβολα. Θα πρέπει εδώ να ξεκαθαρίσουμε, ότι η καταφυγή των χριστιανών στις κατακόμβες δεν γινόταν για να ασκήσουν κρυφά τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Αναζητούσαν την επαφή με τους μάρτυρες για να αντλήσουν κουράγιο και δύναμη από τις πρά-

ξεις τους, επιζητούσαν την βοήθειά τους για να τα βγάλουν πέρα μέσα από τις σκληρές διώξεις. Κατά τους ιστορικούς της εποχής εκείνης οι διωγμοί δεν ήταν συνεχείς και ούτε γίνονταν σ' όλη την αυτοκρατορία συγχρόνως. Η πρώτη λοιπόν χριστιανική τέχνη μπορούσε να αναπτυχθεί ελεύθερα κατά τις περιόδους της ύφεσης, ανάμεσα στους διωγμούς. Τα παλιότερα παραδείγματα εμφανίζονται στη ζωγραφική και γλυπτική στα τέλη του 2^{ου} αι. και στις αρχές του 3^{ου} και ανήκουν σε μία τέχνη με ιδιωτικό, μάλλον, χαρακτήρα, με πολλά λαϊκά στοιχεία χωρίς την ιερότητα της επίσημης τέχνης.

2.2. Τάφοι και κοιμητήρια

Η επιθυμία του ανθρώπου να έχει μετά θάνατον ένα ήσυχο μέρος για να αναπαύσει τα λείψανά του υπήρχε ήδη από την εμφάνιση του ανθρώπινου πολιτισμού. Η φροντίδα των τάφων των γονέων, των αδελφών, των παιδιών, εκτός του ότι αποτελούσε τιμή και υποχρέωση για τον ίδιο, έκρυβε και την προσδοκία του ανθρώπου να τύχει και το δικό του μνήμα της ίδιας τιμής και φροντίδας. Το μυστήριο του θανάτου και το πρόβλημα της καθολικής εξαφάνισης του σώματος, η προσδοκία να βρεθεί σε ένα άλλο υπερκόσμιο τόπο όπου θα συνέχιζε τη ζωή, τον έφεραν μπροστά στη μοίρα του, την οποία αφού έπρεπε να την υπομείνει, επιθυμούσε να ήταν λιγότερο οδυνηρή. Σ' αυτό οφείλεται ο με σεβασμό και ευλάβεια μετασηματισμός ενός πέρα για πέρα ανθρώπινου γεγονότος σε θεσμό θρησκευτικό.

Οι χριστιανοί έθαβαν τους νεκρούς τους σύμφωνα με τις σύγχρονες συνήθειες των περιο-

χών και του περιβάλλοντος στο οποίο ζούσαν. Ποτέ δεν τους έκαιγαν. Γιατί εκτός από την πίστη τους στην αθανασία της ψυχής, στην οποία και οι ειδωλολάτρες πίστευαν, οι χριστιανοί προσδοκούσαν κατά την Δευτέρα Παρουσία και την σωματική ανάσταση των νεκρών. Για τους χριστιανούς ο θάνατος ήταν κοίμηση, ύπνος, δηλαδή το προσωρινό που προϋποθέτει το ξύπνημα, την έγερση, την ανάσταση. Γι' αυτό η ταφή των νεκρών ήταν κανόνας απαράβατος παρά την στενότητα του χώρου που υπήρχε σ' όλες τις περιοχές και ιδιαίτερα στην πολυάνθρωπη πρωτεύουσα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Κι ακόμη επεδίωκαν τα μέλη της κάθε οικογένειας να μείνουν και μετά θάνατο μαζί, να ταφούν δηλαδή στον ίδιο χώρο. Αυτή ήταν και η επιθυμία των ειδωλολατρών και αυτός είναι κυρίως ο λόγος της δημιουργίας των οικογενειακών τάφων και των νεκροταφείων.

Η μέχρι σήμερα έρευνα δεν έχει εντοπίσει κανένα απόλυτα χριστιανικό κοιμητήριο που να ανήκει στον 1^ο αι. Και κατά τον 2^ο αι., εποχή κατά την οποία και οι Ρωμαίοι έπαυσαν να κάνουν τους νεκρούς, τα χριστιανικά κοιμητήρια είναι πολύ λίγα αλλά ξεχωρίζουν από τα εθνικά που βρίσκονται κοντά τους στην ίδια περιοχή. Στη Ρώμη και σε άλλες πόλεις, τα χριστιανικά κοιμητήρια βρίσκονται όπως και τα εθνικά *extra muros* κατά μήκος των μεγάλων οδών (*Viae Consulares*). Η εκτός των τειχών κατασκευή τους οφείλεται σε νόμο του 451 π.Χ. (γραμμένο στη 10η από τις 12 μαρμάρινες πινακίδες με νόμους της Ρώμης), που αναφέρει «*Homines mortuum in Urbe ne sepelito neve urito*» (δηλ. «απαγορεύεται η ταφή και η καύση των νεκρών μέσα στην πόλη»). Το ίδιο επιβεβαιώνει το 44 π.Χ. πιο αναλυτικά η *Lex Julia municipalis* που δημοσιεύτηκε μετά το θάνατο του Καίσαρα. Παράλληλα με το νόμο αυτό υπήρχε η δυνατότητα, σύμφωνα με το *Jus sepulchri*, να ταφούν ακόμα και οι καταδικασμένοι σε θάνατο, φτάνει κάποιος να το ζητούσε (*Corpora animadversorum quibuslibet petentibus ad sepulturam danda sunt*. (*Digest. XLVIII, 24.3*). Σ' αυτό το νόμο πρέπει να στηρίχθηκε ο Ιωσήφ ο από Αριμαθαίας για να ζητήσει να θάψει το σώμα του Χριστού (Ματθ. 27,

58), καθώς και αυτοί που έθαψαν τα σώματα των αποστόλων Πέτρου και Παύλου μετά το μαρτυρικό τους θάνατο. Κατά τον 3^ο και 4^ο αι. τα χριστιανικά κοιμητήρια πληθαίνουν κι αυτά μαζί με τους χριστιανούς, όχι μόνο στη Ρώμη αλλά σ' όλο το χριστιανικό κόσμο. Είναι σαφές πως κατά την διάρκεια κυρίως των πρώτων αιώνων ο ορισμός να μην θάπτονται οι χριστιανοί μαζί με τους εθνικούς συχνά δεν τηρήθηκε. Έτσι στα διάφορα νεκροταφεία, όπως π.χ. στο ανατολικό της Θεσσαλονίκης και σε άλλα, υπάρχουν και ταφές εθνικών που εύκολα αναγνωρίζονται (προσανατολισμός, καύσεις, εγχυτρισμοί).

Από τα μέσα του 3^{ου} αι. η Εκκλησία ήταν ιδιοκτήτρια κοιμητηρίων τα οποία διοικούσαν από τις ενοριακές εκκλησίες της Ρώμης και βέβαια και από τις άλλες κατά τόπους Εκκλησίες. Υπενθυμίζουμε πως τα νεκροταφεία προστατεύονταν από την πολιτεία ως θρησκευτικοί χώροι και αναγνωρίζονταν ως ιδιοκτησίες και κατά τις περιόδους των διωγμών.

Κατά τους πρώτους αιώνες οι χριστιανικές ταφές δεν ξεχωρίζουν στη μορφή από τις ταφές των ειδωλολατρών που βρίσκονταν στο ίδιο νεκροταφείο. Οι διαφορές από τόπο σε τόπο αποδίδονται στις τοπικές συνήθειες ταφής καθώς και στο γεγονός ότι αρκετές από αυτές τις ταφές ανήκουν σε νεκρούς διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και τάξεων.

Τα ταφικά έθιμα των χριστιανών σε γενικές γραμμές δεν διέφεραν από των ειδωλολατρών. Μετά το ξεψύχισμα του ανθρώπου οι συγγενείς του έκλειναν τα μάτια και το στόμα, ακολούθως έπλυναν το σώμα του, το αρωμάτιζαν με πολύτιμα αρώματα και το ντύνανε με τα καλύτερα ενδύματά του. Αρχικά απέφευγαν τα πολλά αρώματα και το στόλισμα με λουλούδια. Οι πλούσιοι πολλές φορές έντυναν τους νεκρούς τους με πολύτιμα, χρυσοϋφαντα ή χρυσοποίκιλτα, ενδύματα, αλλά γενικά οι χριστιανικές ταφές ήταν απλές. Συνήθως οι νεκροί τυλίγονταν με λινό ύφασμα και ενταφιάζονταν με το κεφάλι στα δυτικά. Κατά την εκφορά των νεκρών γίνονταν δεήσεις από τον ιερέα, όσοι δε τον συνόδευαν κρατούσαν κεριά και πυρσούς. Κα-

τά τον άγ. Αυγουστίνo (Confesioni, 9,12) στις επικήδειες παρακλήσεις περιλαμβανόταν και το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Για την ταφή του νεκρού φρόντιζαν οι fossores στη Ρώμη ή οι νεκροθάπτες σε άλλες περιοχές. Αυτοί κατασκεύαζαν και τους τάφους, που ήταν απλοί ή πολυτελείς ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της οικογενείας του θανόντος.

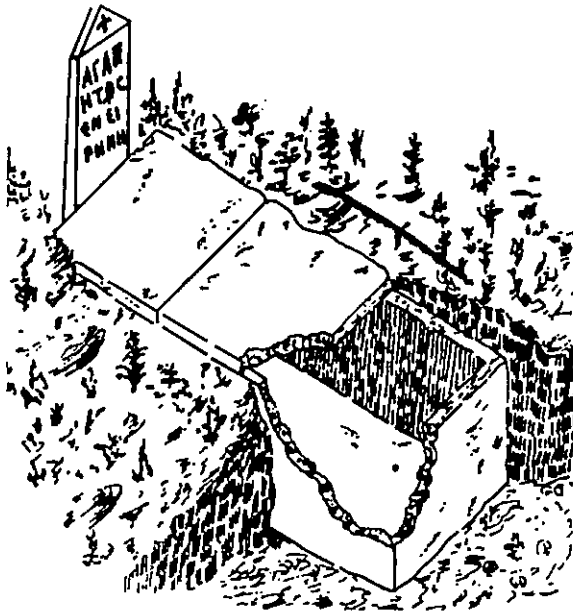
Οι χριστιανοί συνήθιζαν να κάνουν μνημόσυνα των νεκρών κατά την τρίτη, έβδομη, τριακοστή και τεσσαρακοστή μέρα του πένθους, ενώ οι ειδωλολάτρες κατά την ένατη μέρα. Το πνεύμα των τελετών άλλαξε ριζικά και απορρίφθηκαν όλες οι ειδωλολατρικές τελετές εκτός από τα νεκρόδειπνα και το έθιμο της “αναψύξεως” (refrigerium). Για την τέλεση των νεκροδειπνων, που πολύ γρήγορα μετατράπηκαν σε “αγάπες”, μπροστά ή δίπλα στους τάφους των πλουσιών προβλεπόταν ειδικός χώρος με τράπεζα. Για τα νεκρόδειπνα των φτωχότερων υπήρχαν κοινόχρηστες τράπεζες σε διάφορες θέσεις του κοιμητηρίου. Οι τάφοι των πλουσιωτέρων στα κοιμητήρια sub divo περιβάλλονταν από περιβόλο μέσα στον οποίο υπήρχε κήπος με πηγάδι. Για τους χριστιανούς, που γιόρταζαν την ημέρα του θανάτου ως dies natalis για την άλλη, την πραγματική ζωή, ήταν ημέρα χαράς και ευφροσύνης. Οι προσκεκλημένοι προσέρχονταν με στεφάνια στο κεφάλι και αρωματισμένοι. Πολλές φορές το μνημόσυνο κατέληγε σε γλέντι. Η “ανάψυξις”, αντίθετα με τα μνημόσυνα, ήταν ένα έθιμο που απαιτούσε αυστηρή συγκέντρωση, ήταν μία εκδήλωση μνήμης και αγάπης για το νεκρό. Πίστευαν ότι η τελετή αυτή ήταν απαραίτητη στο νεκρό για την “ανάψυξη” ή την ανακούφισή του. Παράλληλα με την επιβίωση αυτού του εθίμου στο χριστιανικό κόσμο, ο όρος ανάψυξη πήρε στο γραπτό λόγο συχνά συμβολική σημασία. Σε πολλές επιτύμβιες επιγραφές η επίκληση “εις ανάψυξιν” (in refrigerio) εννοεί την χαρά της ουράνιας γαλήνης κοντά στον Κύριο, στον κόσμο της ευτυχίας, στην ουράνια ευωχία. Η “ανάψυξη” πέρασε στην χριστιανική ζωγραφική με διάφορες απεικονίσεις, όπως της Δεομένης, της περιστεράς με τον κλάδο ελαίας στο ράμφος, του προβάτου που α-

ναπαύεται στη σκιά ενός δέντρου κ.ά. Με το ίδιο πνεύμα έχει περάσει και στη λειτουργία, όπου συχνά στις ευχές γίνεται αναφορά για ανάπαυση, γαλήνη και ειρήνη της ψυχής “εις τόπον αναψύξεως”. Αυτή η εσχατολογική σημασία της λέξης πρέπει να οφείλεται στο κατηχητικό πνεύμα των πατέρων της εκκλησίας, οι οποίοι προσπαθούσαν να την απογυμνώσουν από κάθε αργνητικό περιεχόμενο που είχε στην ειδωλολατρεία. Σιγά-σιγά και το νεκρόδειπνο από επίδραση των πατέρων μετατράπηκε σε “αγάπη”, ήταν δηλαδή προσφορά ενός δείπνου για τις χήρες, τους φτωχούς και τα ορφανά. Ήταν σαν μία επίγεια απεικόνιση των ουρανίων δειπνων στα οποία επιθυμούσαν να συμμετάσχουν και οι ψυχές των νεκρών.

2.3. Μορφές τάφων

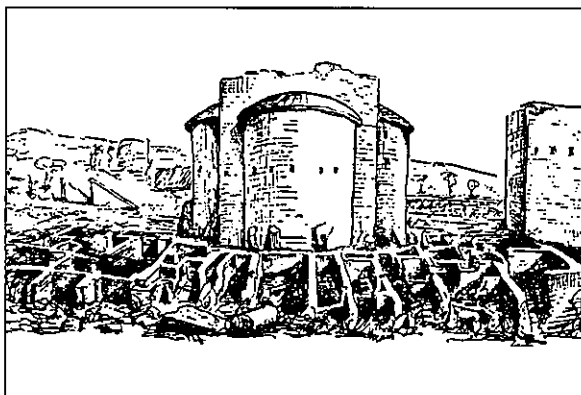
Στην περιφραγμένη έκταση των χριστιανικών κοιμητηρίων έχουν χρησιμοποιηθεί όλες σχεδόν οι μορφές τάφων της όψιμης αρχαιότητας που σε μερικές περιπτώσεις συμπληρώνονται με νέα στοιχεία καθαρά χριστιανικά. Η μορφολογία τους τις περισσότερες φορές οφείλεται στη σύσταση του εδάφους. Οι τάφοι των *υπεργειών κοιμητηρίων* μπορούν να διακριθούν στις εξής κατηγορίες: 1) τους *υπογείους*, 2) τους *επιφανείους* (εικ. 1), αυτούς δηλ. που μόνο η κάλυψή τους είναι υπέργεια, και 3) τους *υπεργείους* (εικ. 2). Στις επιγραφές οι τάφοι ονομάζονται *ήρωον, μνημείον, μνήμα, μνημόριον*.

Οι απλούστεροι από τους *υπόγειους* είναι οι λακκοειδείς, δηλ. αυτοί που σκάβονται στο έδαφος και μετά την εναπόθεση του νεκρού γεμίζονται με χώμα μέχρι την επιφάνεια του εδάφους. Τα στοιχεία του νεκρού γράφονται στην επιτύμβια πλάκα. Στους τάφους αυτού του τύπου για να μην έρχεται ο νεκρός σε επαφή με το χώμα χρησιμοποιούσαν συνήθως ως κάλυμμα λεπτές πλάκες ή πλίνθους τοποθετώντάς τις οριζόντια ή στη μορφή δικλινούς στέγης (καλυβίτες). Για την προστασία επίσης του νεκρού, αν το μέρος το απαιτούσε, οριοθετούσαν την έκταση του σκάμματος χρησιμοποιώντας πέτρινες ή μαρμάρινες πλάκες ή έχτιζαν τον τάφο με λεπτό τοίχο. Η περιορισμένη έκταση των κοιμητηρίων και

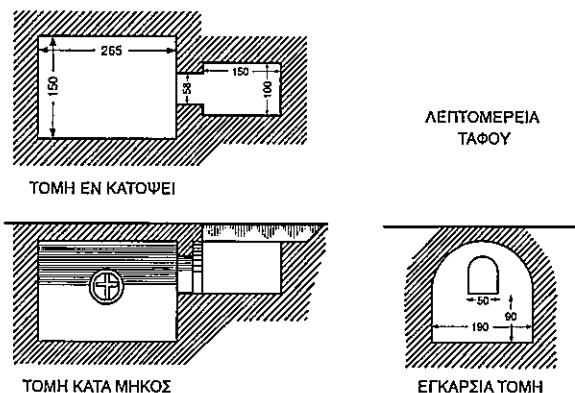
Εικ. 1. Επιφάνειος τάφος, κιβωτιδόσχημος (P. Testini).

κυρίως η στενότητα του χώρου συνέβαλαν στη δημιουργία τάφων σε συστάδες που είναι κατασκευασμένοι με μεσοτοιχία (π.χ. στο υπέργειο κοιμητήριο του S. Callisto, *εικ. 2*). Πλάκες τοποθετούσαν και στον πυθμένα του τάφου. Έτσι δημιουργήθηκαν οι κιβωτιδόσχημοι τάφοι, που σε μερικά κοιμητήρια είναι και οι περισσότεροι. Φτωχότερες είναι οι ταφές στις οποίες ο νεκρός τοποθετείται σε σπασμένους αμφορείς κατ' ευθείαν σε ρηχό σκάμμα που εν συνεχεία καλύπτεται με χώμα. Οι μεγάλοι και ευρύχωροι τάφοι, που είναι χτιστοί και σουβαντισμένοι, καλύπτονται με τύμβο και συνήθως φέρουν στο εσω-

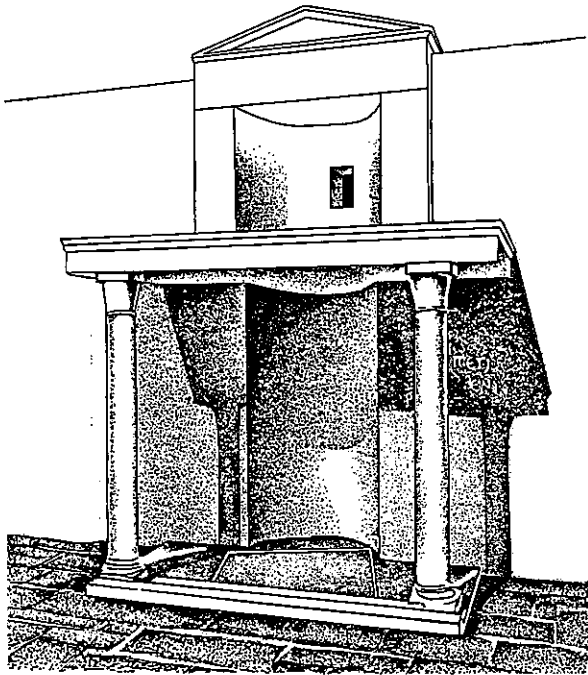

Εικ. 2. Υπέργειοι τάφοι πάνω από την κατακόμβη του Αγ. Καλλίστου (P. Testini).

τερικό τους τοιχογραφίες. Στην Ελλάδα και Μ. Ασία εκτός από τις κατηγορίες των τάφων που σημειώσαμε, και οι οποίες απαντώνται και στην Δύση, χρησιμοποιούνται συχνά και οι κτιστοί καμαροσκεπείς τάφοι (*εικ. 3*), που αποτελούν μάλλον ανάμνηση των μακεδονικών. Είναι χτισμένοι υπόγεια, και οι τοίχοι τους και η καμάρα φέρουν κάποια μορφή ζωγραφικού διακόσμου. Στην ανατολική στενή πλευρά υπάρχει η είσοδος για τον ενταφιασμό. Συνήθως η καμάρα τους βρίσκεται χαμηλότερα από την επιφάνεια του εδάφους κατά 50-60 εκ. Ο ενδιάμεσος χώρος γεμίζεται με χώμα, η δε επιτύμβια πλάκα τοποθετείται στο ύψος του δαπέδου. Προσφιλείς στην Ανατολή αυτού του είδους οι τάφοι, χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα στα δύο κοιμητήρια της Θεσσαλονίκης και στο ανατολικό των Φιλίππων. Από το πρώτο μισό του 3^{ου} αι. αρχίζει και η χρήση των σαρκοφάγων που είναι λαξευμένοι σε μάρμαρο ή σε πέτρα ή είναι πήλινοι ανάλογα με την περιοχή. Συνήθως οι νεκροί τοποθετούνται σε ξύλινο ή μολύβδινο φέρετρο και κατόπιν στην σαρκοφάγο. Η θέση των σαρκοφάγων στα κοιμητήρια ήταν συνήθως κοντά στον τοίχο του περιβόλου. Πολλές φορές καλύπτονταν με κτιστό τόξο, ενώ στο τύμπανο δημιουργόταν ρηχή κόγχη που τη διακοσμούσαν συνήθως με ψηφιδωτό (τάφος Αγ. Πέτρου στο Βατικανό, *εικ. 4*). Έτσι δημιουργήθηκαν τα αρκοσόλια στα οποία οι φτωχότεροι αντί σαρκοφάγων χρησιμοποιούσαν χτιστούς τάφους (*solium*) που έφεραν μερικές φορές μόνο στην εξωτερική πλευρά μαρμάρινη

Εικ. 3. Φίλιπποι. Βασιλική extra muros. Τάφος καμαροσκεπής (Σ. Πελεκανίδης).

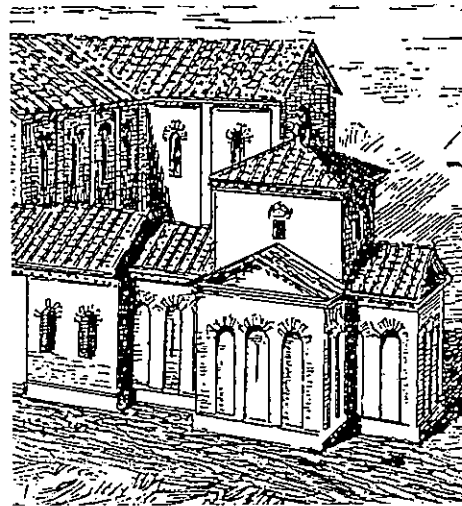

Εικ. 4. Βατικανό, Αγ. Πέτρος. Αναπαράσταση του ναΐσκου πάνω στον τάφο του αγίου (A. Effenberger).

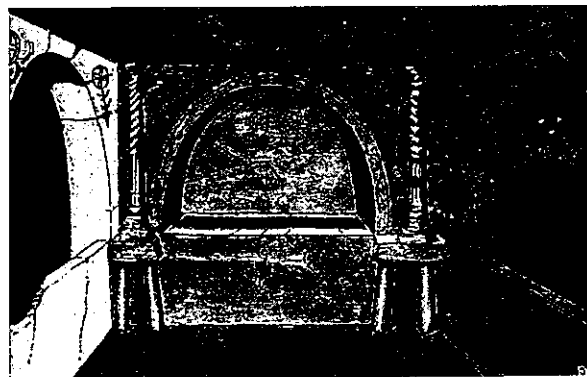
πλάκα. Ήδη από την προκωνσταντίνηα περίοδο και στα τύμπανα των χριστιανικών αρκοσολίων χρησιμοποιήθηκε ψηφιδωτός διάκοσμος (π.χ. ψηφιδωτά κάτω από την βασιλική του Αγ. Πέτρου στο Βατικανό). Άλλοτε οι σαρκοφάγοι, εφόσον με τη μία πλευρά ακουμπούσαν σε τοίχο, καλύπτονταν από ένα είδος κιβωρίου που στηριζόταν μπροστά σε δύο κίονες, ενώ πίσω ακουμπούσε στον τοίχο ή στηριζόταν σε τέσσερις κίονες εφόσον η σαρκοφάγος ήταν σε ελεύθερο χώρο και διακοσμημένη και από τις τέσσερις πλευρές. Όσον αφορά τα μαυσωλεία, δεν είναι σίγουρο αν χρησιμοποιήθηκαν από τους χριστιανούς κατά την προκωνσταντίνηα περίοδο. Όμως από τον 4^ο αι. ήταν και για τους πλούσιους χριστιανούς μία μορφή ταφής πιο αριστοκρατικής. Οι θέσεις τους μέσα στα κοιμητήρια ήταν ξεχωριστές, υπάρχουν δε περιπτώσεις, πρόσωπα της αυτοκρατορικής οικογενείας να έχουν ιδρύσει τα μαυσωλεία τους και μέσα στις πόλεις (Ραβέννα, εικ. 5).

Οι διάφορες περιοχές της Μέσης Ανατολής, όπως η Παλαιστίνη και η Συρία, συνέβαλαν στον εμπλουτισμό των τύπων των χριστιανικών τάφων. Στα πετρώματα της Παλαιστίνης δημι-

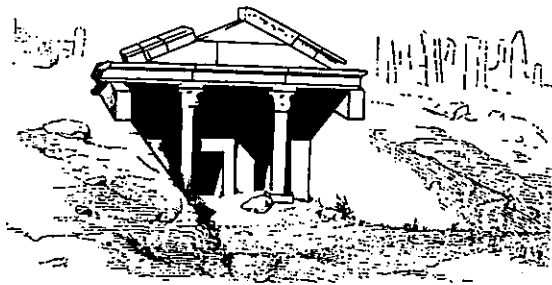
ουργήθηκαν λαξευτοί μονόχωροι τετράγωνοι και αρκετά ευρύχωροι θάλαμοι (π.χ. τάφος του Χριστού) με οριζόντια οροφή, στους οποίους υπήρχε και “θρανίο” για την εναπόθεση του νεκρού. Σ’ άλλη κατηγορία ανήκουν εκείνοι οι τάφοι της Παλαιστίνης στους οποίους έχει προστεθεί και προθάλαμος στη μία στενή πλευρά του κυρίου θαλάμου καθώς και από ένα αρκοσόλιο εσωτερικά στις τρεις πλευρές (εικ. 6. τάφος Chefà d’ Amer, 3^{ος} αι.). Στη Συρία εκτός από τους υπογείους υπάρχουν και οι υπέργειοι και επιφάνειοι τάφοι. Στους υπογείους ο κεντρικός χώρος στον οποίο οδηγεί κλίμακα είναι τετράγωνος ή παραλληλόγραμμος και περιέχει αρκοσόλια. Υπάρχουν παραδείγματα στα οποία προστίθεται προθάλαμος (υπόγειος τάφος Παλμύρας). Στους επιφάνειους ή ημιυπόγειους σχε-

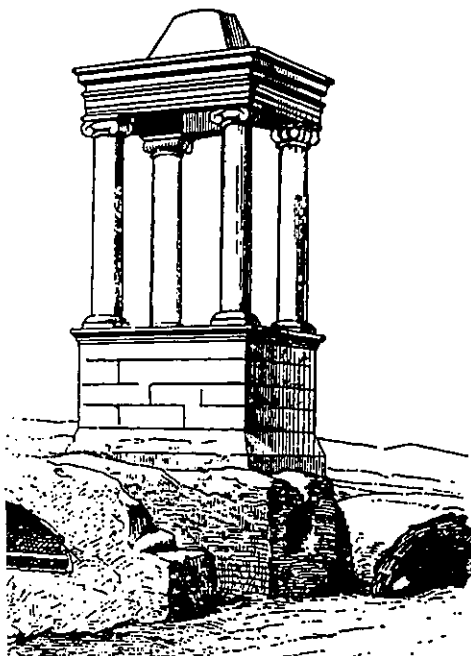
Εικ. 5. Ραβέννα. Μαυσωλείο της Galla Placidia (G. Bovini).

Εικ. 6. Τάφος Chefà d’ Amer (O. Wulff).

Εικ. 7. Τάφος στη Mudjelaya (Γ. Σωτηρίου).

Εικ. 8. Τάφος της Dana (Γ. Σωτηρίου).

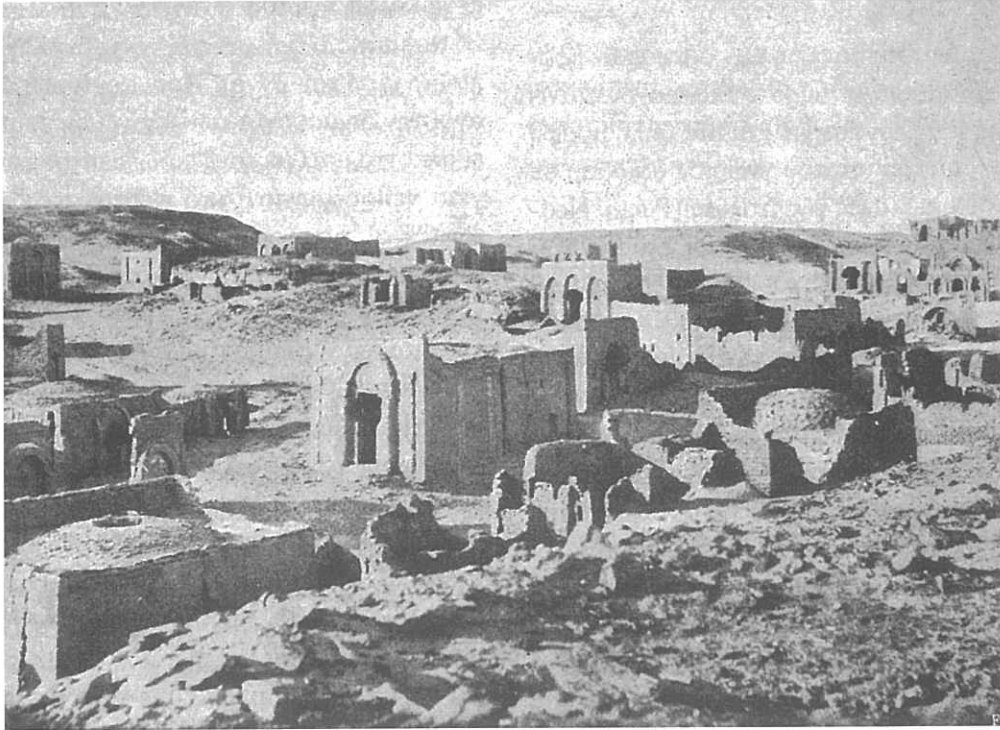
Εικ. 9. Τάφος Hass (Γ. Σωτηρίου).

τικά μικρή κλίμακα οδηγούσε στο θάλαμο που ήταν σταυροειδούς μορφής με τρία αρκοσόλια. Ο προθάλαμος καλυπτόταν με αετωματική, συνήθως, στέγη (εικ. 7, τάφος της Mudjelaya, 4^{ος} αι.). Οι υπέργειοι τάφοι της Συρίας έχουν την μορφή μικρών διώροφων κτιρίων που μοιάζουν με μαυσωλεία. Είναι συνήθως στην κάτοψη τετράγωνοι χτισμένοι με ισόδομο σύστημα. Ο άνω όροφος μπορεί να είναι ανοιχτός με τέσσερις κίονες στις γωνίες που ανακρατούν θολίσκο ή πυραμιδοειδή στέγη (εικ. 8, τάφος της Dana) ή είναι κτιστός καλυμμένος με ημισφαιρικό θόλο και αετωματική πρόσοψη (εικ. 9, τάφος Hass).

Στην *Αφρική*, η πιο μεγάλη νεκρόπολη, αρχικά ειδωλολατρική και κατόπιν χριστιανική, είναι της *Θεβέστης (Tibasa)* της *Αλγερίας*, με εκατοντάδες ταφών σε σαρκοφάγους λαξευμένους στην πέτρα, τον ένα δίπλα στον άλλο. Δεν λείπουν και οι τράπεζες για τις “αγάπες”. Στην *Αίγυπτο* υπάρχει ποικιλία και αφθονία παλαιοχριστιανικών τάφων και νεκροπόλεων ιδιαίτερα στις νότιες και νοτιοδυτικές περιοχές της *Αλεξάνδρειας*, στην πόλη *Αχμήν (= Πανόπολη)*, στην *Αντινόη* και στο *El Bagawat* στην *Όαση του El Khargah* (εικ. 10). Οι απλοί τάφοι είναι, ως επί το πλείστον, ιδρυμένοι κατά συστάδες, τις περισσότερες φορές με μεσοτοιχία, καλυμμένοι με πλάκες ή είναι μικροί κυκλικοί καλυμμένοι με θόλους. Στη νεκρόπολη του *El Bagawat* έχουν ιδρυθεί και πολλοί, πάνω από 260, μεγάλοι, ομαδικοί τάφοι που μοιάζουν με μαυσωλεία και είναι καλυμμένοι με θόλους διακοσμημένους με τοιχογραφίες. Χρονολογούνται από τον 4^ο αιώνα.

Σπάνιοι σχετικά είναι οι τάφοι που έχουν την μορφή του *Cubiculum*, δηλ. του σταυρικού νεκρικού θαλάμου, στις τρεις πλευρές του οποίου τοποθετούνται σαρκοφάγοι ή χτιστές λάρνακες. Ο κεντρικός τους χώρος καλύπτεται με χαμηλό θόλο (φουρνικό). Στην Ελλάδα *cubicula* έχουν βρεθεί στη *Θεσσαλονίκη* (εικ. 11, *cubiculum Νομικής Σχολής*), στην *Αθήνα* (εικ. 12, *cubiculum Αγ. Λεωνίδα της βασιλικής του Ιλισσού*), στο *Κασοί της Αττικής* και στο *Στείρι της Φωκίδας*.

Εξελιγμένη, ασφαλώς, μορφή του *cubiculum* αποτελεί η *Cella Trichora*, που αποτελείται

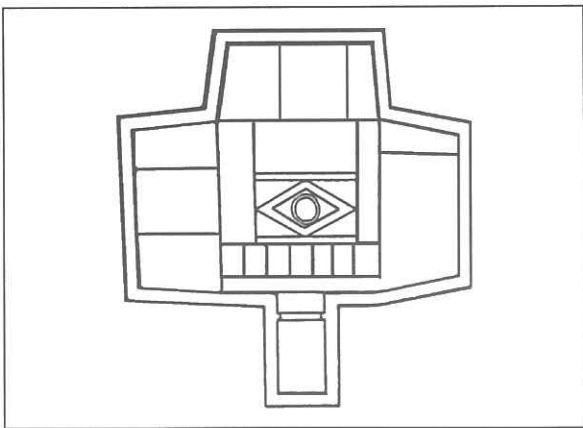

Εικ. 10. Νεκρόπολη El Bagawat (O. Wulff).

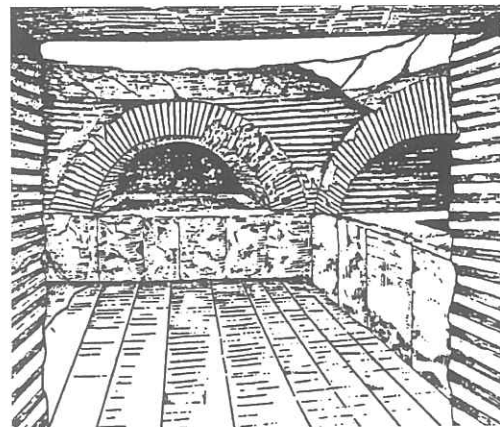
από ένα κεντρικό χώρο του οποίου οι τρεις πλευρές περιβάλλονται με κόγχες ή αψίδες. Η τέταρτη πλευρά χρησίμευε ως προθάλαμος. Υποστηρίχθηκε, πως η μορφή αυτή προέρχεται από τα ελληνορωμαϊκά ανάκτορα. Αλλά η υπόθεση αυτή δεν ερμηνεύει την αιτία της προτίμησης της αρχιτεκτονικής αυτής μορφής για τα νεκρικά αυτά κτίσματα, που είναι διασκορπισμένα στις πιο μακρινές μεταξύ τους περιοχές, όπως

π.χ. στη Ρώμη (εικ. 2, Αγ. Σίξτου πάνω στην κατακόμβη του Αγ. Καλλίστου) και στη Β. Αφρική. Η προτίμησή τους μάλλον οφείλεται στο σταυρικό τους σχήμα.

Όπως έγινε αντιληπτό στο μεγαλύτερο μέρος του γνωστού κόσμου τα κοιμητήρια βρισκόνταν *sub divo* και περιείχαν ταφές πάνω στο έδαφος, μέσα στο έδαφος, σε σαρκοφάγους ελεύθερες ή σε μασσωλεία.

Εικ. 11. Θεσσαλονίκη, Cubiculum Νομικής Σχολής (Σ. Πελεκανίδης).

Εικ. 12. Αθήνα. Cubiculum Αγ. Λεωνίδα, Βασιλική Ιλισσού (Γ. Σωτηρίου).